

ლელა ჩოთალიშვილი

ფილოლოგიის დოქტორი,
ევროპის უნივერსიტეტი; ივანე ჯავახიშვილის
სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ენების შემსწავლელი ცენტრის მასწავლებელი
ელ-ფოსტა: lela.chotalishvili@tsu.ge
ORCID: 0009-0003-3205-6981

ნარგიზ ახვლედიანი

ფილოლოგიის დოქტორი,
ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის
მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი
ელ-ფოსტა: nargiz.akhvlediani@bsu.edu.ge
ORCID: 0000-0002-3787-0195

ნინო ჯორჯენაძე

ფილოლოგიის დოქტორი,
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის არნოლდ ჩიქობავას
სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის
უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი
ელ-ფოსტა: ninoaka55@yahoo.com
ORCID: 0009-0005-7894-1438

აბსტრაქტი: ანტიკური (ბერძნულ-რომაული) ტექსტები და ეპიგრაფიკული მასალა უაღრესად მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს ძველი კოლხეთის, ლაზიკისა თუ იბერიის ისტორიის შესასწავლად, რადგან კავკასია, როგორც რეგიონი, პირველად სწორედ ანტიკურ წყაროებში გამოიკვეთა.

განზრახული გვაქვს, ბერძნულ-რომაულ წყაროთა მიერ მოწოდებულ ინფორმაციაზე დაყრდნობით აღვადგინოთ დღევანდელი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ისტორიულ-გეოგრაფიული სივრცე; შევისწავლოთ პარალელური ტოპონიმებისა თუ ეთნონიმების გავრცელებისა და ურთიერთმიმართების საკითხები; მოვახდინოთ მათი იდენტიფიცირება, ონომასტიკური ანალიზი; შევიშუაგოთ ცალკეულ ტოპონიმთა ნორმოზირი რეკომენდაციები; ასევე დავადგინოთ ქართული შესატყვისობები და გეოგრაფიული პუნქტების სახელდების მოტივაცია; ვაჩვენოთ, თუ როგორ იცვლებოდა ისტორიის განმავლობაში საზღვარი, რომელიც ანტიკურ წყაროებზე დაყრდნობით, ამავდროულად, ევროპისა და აზიის საზღვარს წარმოადგენს. რაც შეეხება ქრონოლოგიურ საზღვარს, ყველაზე ადრეულ პერიოდად ვიღებთ ჰომეროსის პოემების პერიოდს (ილიადა, ოდისეა – ძვ. წ. I ათასწლეული), გვიანდელი საზღვარი კი არის გვიანანტიკური ხანა, დაახლოებით ახ. წ. VI საუკუნის პირველი ნახევარი.

კვლევითი საკითხის ინოვაციურობას ის ფაქტი განაპირობებს, რომ ცალკე აღებული აჭარის რეგიონი ამ კუთხით არ არის შესწავლილი. ანტიკური ხანის ცალკეულ ავტორთა მონაცემების ანალიზზე დაყრდნობით, ასევე განზრახული გვაქვს, შევქმნათ პირობითი რუკების სავარაუდო რეკონსტრუქციები და მოძიებულ ინფორმაციას დავურთოთ შესაბამისი კარტოგრაფიული მასალაც.

აჭარის რეგიონის ტოპონიმთა ამგვარი სახით შესწავლა-სისტემატიზაცია იმთავითვე გულისხმობს შემდგომი კვლევისა და საკვლევი არეალის გაფართოების პერსპექტივებს. სამომავ-

ვლოდ დაგეგმილი გვაქვს ამ მიმართულებით მუშაობის გაგრძელება და აღნიშნული მეთოდით საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე არსებული ტოპონიმების კვლევა.

საკვანძო სიტყვები: აჭარის რეგიონის ონომასტიკა; ანტიკური წყაროები; ტოპონიმები და ეთნონიმები; ონომასტიკური ანალიზი.

* * *

შესავალი: საზღვრისპირა რეგიონები ყოველთვის განსაკუთრებული ინტერესის სფეროს წარმოადგენს, ვინაიდან აქ მიმდინარე ხალხთა გადაადგილებები, ტოპონიმთა და ეთნონიმთა მონაცვლეობა ბევრ საჭირობო და სადავო საკითხს წარმოშობს. ამ დროს ონომასტიკური მასალის კვლევას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ისტორიული მოვლენებისა და ეთნოგრაფიული პროცესების უკეთ გასაგებად. ტოპონიმებზე დაკვირვება გვცხადებს დავადგინოთ, როგორ იცვლებოდა კონკრეტული რეგიონი დროთა განმავლობაში, როგორ მოქმედებდა მასზე სხვადასხვა კულტურა და ენა, რადგან ტოპონიმი უფრო მყარია, ვიდრე საზოგადო სახელი, ის თაობიდან თაობას გადაეცემა და ხშირად საუკუნეებსაც უძლებს, მკვიდრად ინახავს უძველეს ლექსიკურ ერთეულებს, ფუძე-ძირებს, სემანტიკას, საყურადღებო ენობრივ მოვლენებს, სუბსტრატულსა თუ ნასესხებ მასალას. ის, ამავდროულად, მეტად ღირებულ (ხშირად ფასდაუდებელ) ინფორმაციას გვანდის ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მოსახლე ეთნოსების ისტორიისა და კულტურის შესახებ. შესაბამისად, ანტიკური წყაროების ამ მიმართულებით კვლევა საშუალებას მოგვცემს, თვალი მივადევნოთ ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე ტომთა გადაადგილების დინამიკას.

ანტიკური ხანის წყაროები და ეპიგრაფიკული მასალა, რომლებმაც გაამდიდრეს ჩვენი ცოდნა საქართველოს შორეული წარსულის შესახებ, კარგად არის შესწავლილი, თარგმნილი და გამოცემული სხვადასხვა მეცნიერის მიერ (ა. ურუშაძის „*ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში*“; თ. ყაუხჩიშვილის „*საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები*“, „*ეპიგრაფიკული კორპუსი*“; ენციკლოპედია „*ანტიკური კავკასია*“; ნ. ფიფია, ე. კობახიძე, თ. დუნდუა „*ანტიკური ხანის ბერძნულ-ლათინური წარწერები, როგორც საქართველოს ისტორიის წყარო*“ და სხვა).

ეს ტექსტები უკვე დიდი ხანია, რაც ქართველი მეცნიერების, ფილოლოგების, ისტორიკოსებისა თუ არქეოლოგების, ყურადღების საგანია, თუმცა, შეიძლება ითქვას, რომ არ არსებობს ნაშრომი, სადაც თავმოყრილი და შესწავლილი იქნება ანტიკური პერიოდის ავტორებთან (როგორც ბერძნულენოვან, ასევე ლათინურენოვან) წარმოდგენილი ტოპონიმები თუ ეთნონიმები ქრონოლოგიური თუ ონომასტიკური ანალიზის ჩრჩილში.

მეთოდები: თითოეული მეთოდი უშუალოდ მორგებულია კვლევის ამოცანებთან და, აქედან გამომდინარე, წარმატებული სამეცნიერო მუშაობის გარანტია:

ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმებისა და ეთნონიმების მოძიებაში კვლევის სინქრონული (აღწერილობითი) მეთოდი დაგვეხმარება.

მოძიებული ინფორმაციის დამუშავებისას გამოვიყენებთ კრიტიკული ანალიზის მეთოდს, რაც გულისხმობს სხვადასხვა ავტორთან ერთი და იმავე ტოპონიმისა თუ ეთნონიმის ვარიანტების ურთიერთშედარებას, სამეცნიერო ანალიზს.

ასევე მნიშვნელოვანია წყაროების სინთეზი და ქრონოლოგიურ-შედარებითი ანალიზი, რაც მოგვცემს საშუალებას, დავადგინოთ ამა თუ იმ დასახლების სახელწოდება სხვადასხვა ეპოქაში; იქ ბინადარ ხალხთა გადაადგილების დინამიკა და ეთნონიმთა მონაცვლეობა ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე.

რაც შეეხება ტერმინთა ლინგვისტურ ანალიზსა და ნორმების დადგენას, კვლევის აღნიშნულ ეტაპზე ჩვენ გამოვიყენებთ ლინგვისტური, კომპონენტური და ეტიმოლოგიური ანალიზის მეთოდებს.

ექსტრალინგვისტური მეთოდებით ცალკეული ადგილის გეოგრაფიული სახელწოდების სახელდების მოტივაციასაც განვსაზღვრავთ. შევეცდებით, აღვადგინოთ ტოპონიმის წარმოშობის ისტორია.

რუკების შექმნისას კი გამოვიყენებთ ციფრული ჰუმანიტარიის უახლეს მიღწევებს, რაც ბოლო წლებია საკმაოდ ეფექტურ საშუალებად ჩამოყალიბდა.

მსჯელობა: საკითხის საკვლევად განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია პარალელური ტოპონიმებისა თუ ეთნონიმების გავრცელებისა და ურთიერთმიმართების საკითხები; მათი იდენტიფიცირება, რადგან ანტიკურ წყაროებში ერთი და იმავე სახელწოდების ტომისა თუ დასახლების მოიხსენიება სხვადასხვა ტერიტორიაზე როგორც ერთსა და იმავე, ასევე სხვადასხვა პერიოდში, არცთუ იშვიათია (სანიგები, ტრაპეზუსი, სანები, ჰენიოქები, ფაზისი, ძიქები, სებასტოპოლისი, პიტიუნტი...), მაგალითად, როგორც სტრაბონი გადმოგვცემს:

„...μετὰ δὲ τὴν Σινδικὴν καὶ τὴν Γοργυρίαν ἐπὶ τῇ θαλάττῃ ἡ τῶν Ἀχαιοῶν καὶ Ζυγῶν καὶ Ἡνιοχῶν παραλία τὸ πλεόν ἄλκιμος καὶ ὀρεινὴ...εἶτα τὸν Πιτυοῦντα τὸν μέγαν τριακοσίαν ἐξήκοντα μέχρι Διοσκουριάδος.“

„...სინდიკისა და გორგიპიის შემდეგ, სანაპიროს გასწვრივ, გაშლილია აქაეების, ძიგებისა და ჰენიოქების მიწა, რომელიც ძირითადად უნავსაყუდო და მთიანია... შემდეგ მოდის დიდი პიტიუნტი, რომელიც დიოსკურიასიდან სამას სამოცი სტადიონითაა დაშორებული“ (Στράβων, 1877, p. XI. 2. 12).

პომპონიუს მელას მიხედვითაც:

„In Heniochorum finibus Dioscorias a Castore et Polluce Pontum cum Iasone ingressis.“

„ჰენიოქების მხარეში არის ქალაქი დიოსკურიასი, დაარსებული კასტორისა და პოლუქსის მიერ, რომლებიც მოვიდნენ იაზონთან ერთად“ (Mela, 1971, p. 111).

ამის საპირისპიროდ, ფლავიუს არიანესთან:

„...τούτων δὲ ἔχονται Μάκρωνες καὶ Ἡνίοχοι: βασιλεὺς δ' αὐτῶν Ἀγχίαλος. Μακρῶναν δὲ καὶ Ἡνιοχῶν ἐχόμενοι Ζυδρεῖται: Φαρασμάνου οἱ τοὶ ὑπὲρκοι.“

„...მათ (სანების) შემდეგ არიან მაკრონები და ჰენიოქები, მათი მეფეა ანქიალოსი. მაკრონებისა და ჰენიოქების შემდეგ არიან ძიდრიტები, ესენი ფარასმანესის [ფარსმან ქველი] ქვეშევრდომები არიან“ (Αρριανός, 2010, p. 15. (11 H)).

საყურადღებოა, რომ სტრაბონთან ორი ფასისი გვხვდება, იგი მდ. ჭოროხსაც ფასისს უწოდებს, ანუ გვაქვს რიონ-ფასისი და ჭოროხ-ფასისი. ჭოროხ-ფასისი სათავეს არმენიაში იღებს (Στράβων, 1877, p. XI. 2. 17), მისი შესართავია მდინარე ლიკოსი, რომელიც, თავის მხრივ, არაქსს შორდება. მდინარის ზემოთ კი, მოსხების ქვეყანაში, მდებარეობს ლევკოთეას ტაძარი. არმენიის მთებიდან გამოედინება გლავკოსი და ჰიპოსიც. საურმე გზით ოთხ დღეში კი [მდინარე] კიროსამდე მიისვლება. კიროსს სტრაბონი მტკვარს უწოდებს. აქვე ავტორი აკეთებს შენიშვნას, რომ ერატოსთენესი ლიკოსს მცდარად თერმოდონის სახელით მოიხსენიებდა. სხვა ადგილას კი, სტრაბონი ამავე მდინარის სათავეს განსაზღვრავს იბერიის ზემოთ მდებარე მთებით (Στράβων, 1877, p. XI. 3. 4).

მეცნიერთა უმეტესობა ამგვარ ცნობებს ავტორის დაუდევრობას მიაწერს. მათი აზრით, უბრალო თვალის გადავლებითაც კი შეიძლება მიხვედრა, რომ ანტიკურ ავტორებთან ჩამოთვლილი ტომები და გეოგრაფიული მონაცემები ბევრგან თავის რიგზე არ არის და შეუსაბამობას აქვს ადგილი. ისინი ერთსა და იმავე ტომს ან ერთსა და იმავე ქალაქს სხვადასხვა ადგილებში ათავსებენ და თავიანთ ასეთ ქცევას არც არაფრით განმარტავენ.

ჩვენი აზრით, ასეთი ფაქტები ავტორების დაუდევრობაზე კი არ უნდა მიუთითებდეს, არამედ რამდენიმე ფაქტორით არის განპირობებული:

- მეტწილად ტომთა მიგრაციით, მაგალითად, ანონიმის მიხედვით:

„Ἀπὸ οὖν Παλαιᾶς Ἀχαιᾶς ἕως τῆς Παλαιᾶς Λαζიკῆς καὶ ἐπέκεινα ἕως Ἀχαιοῦντος ποταμοῦ πρῶτην ψῆκον ἔθνη οἱ λεγόμενοι Ἡνίοχοι, Κοραξοὶ καὶ Κωλικοὶ, Μεγάγχλαιοι, Μαχέλωνες, Κόλχοι καὶ Λαζοί, νῦν δὲ οἰκοῦσι Ζიχοί.“

„ძველი აქაიიდან ძველ ლაზიკემდე და აქედან აქაეუსამდე ადრე სახლობდნენ ხალხები, რომელთაც ეწოდებოდა: ჰენიოქები, კორაქსები, კოლიკები, მელანქლახები, მაქელონები, კოლხები და ლაზები, ახლა კი სახლობენ ძიქები“ (Ανυσίμου, 1883, p. 59.(18)).

ლაზები, რომლებიც დაახლოებით I საუკუნიდან სამხრეთ ტერიტორიაზე ჩანან, უძველეს წყაროებში ჩრდილოეთით იმყოფებიან (ისევე, როგორც ჰენიოქები) (Καισαρεύς, 1914, p. 8.10.1).

- ამასთან უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ავტორები სხვადასხვა პერიოდის წყაროთი სარგებლობენ, მაგალითად კლავდიოს პტოლემეაიოსს, როგორც ჩანს, ძველი წყარო ჰქონდა ხელთ – მისი

ჰენიოქები შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ჩრდილო ნაწილში არიან (და არა სამხრეთში, როგორც ეს უფრო გვიანდელ წყაროებში არის). ამაზე მიუთითებს ასევე ძიებების (ძიგების) ხსენებაც სარმატიაში, რაც სტრაბონის დროიდან იცვლება. სტრაბონის დროს ძიგები უკვე შავი ზღვის პირას არიან. ისინი, როგორც ჩანს, ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში ჩამოვიდნენ და სტრაბონის შემდეგი პერიოდის წყაროები მათ სწორედ ამ ტერიტორიაზე მოიხსენიებენ.

- ერთი მხრივ, ანტიკური ხანის ავტორები აღგვიწერენ იმ გეოგრაფიულ სივრცესა და იმ ეპოქის რეალური ვითარებას, რომელიც მათთვის ნაცნობი იყო. მეორე მხრივ კი, ხელმძღვანელობენ სხვადასხვა პერიოდის გადმოცემებით, მაგალითად ლეგენდარული აია აპოლონიოს როდოსელთან ფასისის შესართავთანაა, იქვე, სანაპიროზე:

„κεῖνου νῆ’ ἐλδόντες ἐπὶ προχοᾷς ποταμοῖσι πύργους εἰσὶν ὤψεσθε Κυταῖος Αἰήταο, ἄλσος τε σκίειν Ἄρεος..“

„როცა ამ მდინარის შესართავთან მიაღწევთ ხომალდს, დაინახავთ კვიტაიელი აიეტის კოშკებს და არესის ჩრდილოვან ჭალაკს...“ (Póδιος, 1986, pp. II, 402-404).

სხვა ავტორებთან კი აია ზოგან მდინარიდან 22 კილომეტრშია, ზოგან 33, 55 და ა. შ.

- ცალკე უნდა აღინიშნოს ის შემთხვევები, როდესაც ერთი და იმავე სახელწოდების ტომი სხვადასხვა ტერიტორიაზე მოსახლეობს ერთსა და იმავე პერიოდში, მაგალითად პროკოპი კესარიელი საგინების (სანიგების) ტომს შავიზღვისპირეთში ორ ადგილას ასახელებს, ერთს ტრაპეზუნტის სიახლოვეს, მეორეს კი – აბაზგებისკენ. ასევე ორივე ადგილას არის სებასტოპოლისი და პიტინტი (Καισαρείς, 1914, p. 8.3.4).

- გასათვალისწინებელია ის შემთხვევები, როდესაც ტომის სახელდება იცვლება, მაგ. ანონიმი გვაცნობებს:

„Ἀπὸ οὗν Διοσκουρίδος τῆς [καὶ] Σεβαστουπόλεως ἕως Ἀψάρου ποταμοῦ πρῶτον ἄκουσιν ἔθνος οἱ λεγόμενοι Κόλχοι οἱ μετονομασθέντες Λαζοί.“

„დიოსკურიიდან, ანუ სებასტოპოლისიდან მდინარე აფსაროსამდე ადრე სახლობდა ხალხი, რომელთაც კოლხები ეწოდებოდათ და რომელთაც ლაზებად გადაერქვათ სახელი“ (Ανώνυμος, 1883, p. 48.(7)).

ასევე უნდა აღინიშნოს, რომ ესა თუ ის ტოპონიმი თუ ეთნონიმი ქართულ თარგმანებში ხშირად სხვადასხვა ფორმით არის წარმოდგენილი (ძიგები/ზიგები, ჰენიოხები/ჰენიოქები...). არ გვაქვს წყაროებში დასახელებული ტოპონიმებისა და ეთნონიმების სრულყოფილი ლინგვისტური თუ ეტიმოლოგიური ანალიზი. ვფიქრობთ, შესამუშავებელი და დასადგენია ენობრივი სანორმე რეკომენდაციები – ერთი და იმავე ტომისა თუ გეოგრაფიული პუნქტის, ანუ ერთი და იმავე ცნების აღმნიშვნელი ტერმინის პარალელური ვარიანტების თავმოყრა, სამეცნიერო ანალიზი და მათი შესაბამისი ერთი ქართული ტერმინის შემუშავება, რაც ასევე ჩვენ მიერ შემოთავაზებული კვლევის სიახლეს წარმოადგენს.

როგორც ვხედავთ, ბერძნულ-რომაულ წყაროთა მიერ მოწოდებულ ინფორმაციაზე დაყრდნობით შეგვიძლია გარკვეულწილად აღვადგინოთ დღევანდელი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ისტორიულ-გეოგრაფიული სივრცე; ვაჩვენოთ, თუ როგორ იცვლებოდა ისტორიის განმავლობაში საზღვარი, რომელიც ანტიკურ წყაროებზე დაყრდნობით, ამავდროულად, ევროპისა და აზიის საზღვარს წარმოადგენს, თუმცა რამდენიმე ფაქტორი აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ:

- საუკუნეების განმავლობაში მოსახლეობამ შეიძლება ძველი ადგილ-საცხოვრისი შეიცვალოს და ტოპონიმი თან „ნაილოს“ ახალ ტერიტორიაზე. ამიტომ, არცთუ იშვიათად, ერთი და იგივე სატომო სახელი თუ გეოგრაფიული სახელწოდება განსხვავებულ ტერიტორიებზე გვხვდება.

- შეიძლება მოსახლეობა სხვა ენობრივ კოლექტივს შეერიოს. შედეგად, ძველი გეოგრაფიული ნომენკლატურის სანაცვლოდ იქმნება სახელწოდებათა ახალი ნარევი ფენა, რომლის შემადგენლობაშიც ხშირად გვხვდება ორენოვანი ტოპონიმები.

- ძველი ბერძნები ქართველურ სახელებს ან თარგმნიდნენ, ან კალკირებას ახდენდნენ, თუმცა ხშირად მათი ყურისათვის უცხო ტოპონიმს ჟღერადობით მსგავსი ბერძნულ სიტყვით ანაცვლებდნენ, ხოლო კალკირებისას, როგორც ჩანს, ბერძნული ფონეტიკის თავისებურების გამო, ხშირად ამახინჯებდნენ.

- როდესაც ამა თუ იმ გეოგრაფიული პუნქტის ლოკალიზაციაზე ვსაუბრობთ, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სამი ათასწლეულის განმავლობაში მდინარეთა კალაპოტებიც შეიცვალა და ზღვის სანაპირო ზოლიც.

- გარდა ამისა, ჩვენამდე მოღწეული ზოგიერთი ანტიკური წყარო შეიძლება ზუსტ ინფორმაციას არც ფლობდეს ამა თუ იმ ტომზე თუ გეოგრაფიულ პუნქტზე. ამიტომ არ უნდა ველოდეთ, რომ ჩვენამდე ზუსტად იქნება მოღწეული მათი სახელები თუ კოორდინატები.

დასკვნები: ანტიკური წყაროების ამ მიმართულებით კვლევა საშუალებას მოგვცემს, თვალი მივადევნოთ ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე ტომთა გადაადგილების დინამიკასა და მათ ურთიერთობას მეზობელ ტომებთან.

შედეგად, შეიქმნება ნაშრომი, სადაც არამხოლოდ თავმოყრილი იქნება ანტიკურ წყაროებში ნახსენები ტოპონიმები თუ ეთნონიმები, არამედ წარმოვადგენთ მათ ქრონოლოგიურსა თუ ონომასტიკურ ანალიზს; პროტოქართველურ ტომთა განსახლების არეალსა და მათი გადაადგილების დინამიკას; თითოეული ტოპონიმის სახელდების ისტორიას და ვაჩვენებთ, თუ როგორ იცვლებოდა საზღვრისპირა ტოპონიმია ამა თუ იმ დამპყრობლისა თუ მეზობლის ენობრივი გავლენის შედეგად.

ვფიქრობთ, კვლევის მოსალოდნელი შედეგები ღირებული იქნება აჭარის რეგიონში ბინადარი პროტოქართველური ტომების განსახლების არეალის, მიგრაციის, ყოფის, კულტურის რიგი დეტალების დასადგენად, მათი უფრო სრულყოფილად და თვალსაჩინოდ აღსაქმელად.

სამომავლოდ დაგეგმილი გვაქვს ამ მიმართულებით მუშაობის გაგრძელება. შემდეგ ეტაპზე ივარაუდება აღნიშნული მეთოდიკით საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე არსებული ტოპონიმების კვლევა, რაც დაგვეხმარება, უკეთ გავაანალიზოთ ქართველთა წინაპარი ტომების განსახლების არეალი და მათი გადაადგილების მარშრუტები.

References:

- Mela, P. (1971). *De Chorographia*. (G. Ranstrand, Ed.) Goeteborg: Acta universitatis Gothoburgensis.
- Ανυσμους. (1883). *Περίπλους Ευξείνου Πόντου*. In M. K, *Fragmenta Historicorum Graecorum* (Vol. V, pp. 174 – 184). Paris: Didot.
- Αρριανός, Φ. (2010). *Περίπλους του Ευξείνου Πόντου*. In K. Mueller, *Geographi Graeci minores* (Vol. I). Cambridge: Cambridge University Press.
- Καισαρεύς, Π. (1914). *Υπέρ των πολέμων λόγοι*. (H. B. Dewing, Ed.) Toronto: University of Toronto Libraries.
- Ψόδιος, Α. (1986). *Αργοναυτικά*. (H. Fraenkel, Ed.) Oxford: Clarendon Press.
- Στράβων. (1877). *Γεωγραφικά* (Vols. I-III). (Meineke, Ed.) Leipzig: Typis B. G. Teubneri.